

Т. Г. ШЕВЧЕНКО

ПРО НАСИЛЬСТВО І НЕНАСИЛЬСТВО

Проблема насильства і ненасильства посідає центральне місце в філософській і суспільно-політичній думці України ХІХ, ХХ і ХХІ століть. Не випадково те, що визначні представники філософії, політики, літератури акцентують на ній увагу, зокрема і Т. Шевченко. Необхідно зазначити, що аналіз його поглядів пов'язаний з певними труднощами. Головна із них полягає в тому, що «Шевченко знає для соціальних, політичних та естетичних проблем тільки мову живих людських образів, ніколи – як це буває з іншими поетами – не переходить від мови до філософічних понять та філософських символів» [5, с. 335]. Інша проблема полягає в тому, щоб прочитати твори, не додаючи і не приписуючи того, чого там немає. Для того, щоб реалізувати такий підхід, необхідно визначити світогляд Т. Шевченка, його світосприймання, проаналізувати поняттєвий апарат, яким він користувався. Необхідно зануритися в епоху Т. Шевченка і зрозуміти дух епохи. Дух епохи не дається дослідникові безпосередньо, а знаходить вираз у тексті, у знаковій системі. Світогляд Т. Шевченка і тогочасне розуміння епохи зафіксовано в його творах. Треба реконструювати світ Т. Шевченка, захопити ті ідеї, вірування, емоції, уявлення, якими він жив. Звичайно, отримані за такого підходу результати не повинні носити категоричний характер. Становлення світогляду Т. Шевченка включає ряд питань, які перекликаються з питаннями, сформульованими І. Кантом. Це «вічні» питання, оскільки кожен по своєму дає на них відповідь. У своєму вірші «Один у другого питаєм» Т. Шевченко пише:

Один у другого питаєм,
Нащо нас мати привела?
Чи для добра? Чи то для зла?

Нащо живем? Чого бажаєм?

І, не дознавшись, умираєм,

А покидаємо діла... [6, с. 152]

Як бачимо, Т. Шевченко ставить екзистенціальні питання людського буття. Людина намагається розкрити смисл свого існування, визначити своє місце, а також мету, до якої повинна прямувати. Короткочасне людське життя не дає змоги відповісти на ці питання, і вони завжди залишаються відкритими для кожного. Ця відкритість змушує кожного з нас знову і знову вирішувати їх для себе. Вирішення постає як незавершеність, недокінченість, оскільки «один у другого питаєм». Відносний характер категорій добра і зла спонукає до переосмислення духовної спадщини попередніх поколінь з позицій теперішнього часу, позицій сьогодення.

Добро і зло, в залежності від часу, наповнюється новим змістом. Добро і зло існують не за межами людини, а в самій людині. І тут вже можна поставити питання, а чи є людина доброю чи злою? Ця етична проблема вже багато століть тому сформульована китайськими мислителями. У філософії ця проблема розглядається як схильність людини до насильства чи ненасильства. Т. Шевченко звертається в першу чергу до етичного аспекту насильства і ненасильства. Як і попередні мислителі, він не дає відповіді, абсолютно правильної для будь-якого часу. Після смерті людини залишаються її справи, її наміри – здійснені і нездійснені. Оцінка залишених справ робиться як Богом, так і людьми.

Звертання до Бога у найрізноманітніших ситуаціях є особливістю світогляду Т. Шевченка. «Шевченко став на позиціях онтології – як консеквентний християнин і, говорячи завжди зрозумілою мовою, вважав Бога єдиною творчою силою» [4, с. 54]. Відношення Т. Шевченка до Бога носить суперечливий характер. І саме через це одні зображували Т. Шевченка як віруючого, а інші як атеїста. Брали лише одну сторону його світогляду, а видавали як цілісність. Ми зможемо зрозуміти Т. Шевченка тоді, коли матимемо на увазі антиномічність його позиції до

Бога, до суспільства: визнання Бога – заперечення Бога; єдність з Богом – відчуженість від нього; самотність – почуття єдності з народом та ін. Антиномічне відношення до Бога проглядається і у поемі «Неофіти». В поемі «Неофіти» читаємо:

Молітесь Богові одному,
Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітесь. Все брехня –
Попи й царі... [6, с. 218]

Тут можлива найрізноманітніша інтерпретація цього уривку. Можна виділити Бога і правду як існуючі самі по собі поняття. Тоді Бог на небі і правда на землі постають як два різних об'єкти людської уваги. Але це буде не зовсім правильно, оскільки не узгоджується з Біблією, яка вказує, що правда, істина може бути лише одна і що такою правдою є Бог. Вимога молитися за царів і попів також суперечить Біблії. Оскільки всяка влада від Бога, то ніхто не має права сумніватися у будь-якій владі – релігійній чи світській. Світська влада освячується церквою, а попи є слугами Бога і царя. Таким чином виходить замкнене коло. Але Т. Шевченко не був би Т. Шевченком, коли б на цьому і зупинився. Останні рядки «все брехня – попи й царі» дають повне право на боротьбу проти існуючої влади. Царі й попи перекрутили слова Христа, не дотримуються установлених заповідей. Брехня як першопричина існуючої несправедливості підкреслюється в «Законі Божому (Книзі буття українського народу)» М. Костомарова. Ми знаємо, що Т. Шевченко і М. Костомаров належали до Кирило-Мефодіївського братства.

Про те, що Т. Шевченко залишився віруючою людиною, М. Драгоманов пише в своїй роботі «Шевченко, українофіли і соціалізм». «Як розказує про нього д. Крапивина («Правда», 1876, 104), і в 1859 році, тоді, як писав «Марію», молився щодня Богу, а в 1860 році видав «Буквар южнорусский» із молитвами і другою візантійщиною» [3, с. 362].

Український народ, розділений двома імперіями – Російською і Австро-Угорською, всіляко принижувався і експлуатувався. Потрібно було повернути народові віру у власні сили, підняти його дух і свідомість. Власне над цим працював і за це боровся Т.Шевченко. Насамперед його хвилювала доля Батьківщини, її минуле і сьогодення. Він знав, що кожна людина варта чогось, коли вона відчуває єдність із своїм народом:

Любіться, брати мої,
Україну любіте
І за неї, безталанну
Господа моліте [6, с. 138].

Любити Україну «во время люте» – це значить не залишати надії на краще життя як власне, так і суспільства в цілому. Українцям, які перебували в стані тотального відчуження – політичного, економічного, духовного, потрібно було боротися за кращу долю, щоб не зникнути як народ. Відчуженість від мови, традицій, культури, історії українського народу цілеспрямовано підтримувалася насильницькою політикою двох імперій. Вони намагалися розчинити український народ серед домінуючих народів і тим самим гарантувати безпеку для існуючої політичної системи. Але це не так просто зробити, а тим більше з таким волелюбним українським народом. Його можна згинати, але не можна переламати. Політичне насильство викликало протест і готовність українців боротися за власні права. Насильство може породити лише насильство. І тому так багато в віршах Т. Шевченка закликів до боротьби. Дехто брав цю сторону творчості Т. Шевченка, без урахування ситуації, в якій писалися поезії, і намагався показати його як людиноненависника. Спростування таких поглядів ми знайдемо в статті д-ра Богдана Барвінського «Шевченко jako «атеїст» та поет «ненависті», виданої 1910 року в м. Львові [див. 1]. Про те, яке місце відводиться насильству в творчості Т. Шевченка, йдеться в роботі д-ра В. Янів «Шевченків «Кобзар» під аспектом інстинкту самопіднесення (Психологічний етюд)» [див. 8]. Д-р В. Янів вказує на те, що Т. Шевченко був сучасником Кіркегора, але він не міг читати його

твори. «Коли ж ми, проте, знаходимо спільні філософічні мотиви, то це тільки доказ, наскільки межове положення України – породжуючи межові ситуації – предестинувало, скерувало її синів до застанови, до рефлексії, до філософічної призадуми про найглибшу істоту буття – це тільки доказ геніальної інтуїції Т. Шевченка» [7, с. 80]. Екзистенціальні мотиви в творчості Т. Шевченка ще потребують докладного розгляду. Але це не входить повною мірою в тему нашого дослідження. Вони нас цікавлять постільки, поскільки підводять до питання насильства-ненасильства. Переживання «межових ситуацій» ми можемо спостерігати протягом всього життя Т. Шевченка. «Коли зважити, що молодість Шевченка – аж до його звільнення з кріпацтва – це безперервне терпіння, що короткі роки його повної волі були вщерть виповнені боротьбою за соціальні і національні права народу, що десять років заслання – це справжнє пограниччя з постійною загрозою духовної (а часто й фізичної) смерті, що самий присуд мусів призвести до питання про вину й кару, – то ми маємо усі чотири т. зв. межові ситуації сучасної модерної екзистенціальної філософії (вони визначені в цьому реченні підкресленнями). Всі вони поодинокі могли б бути джерелом безнадії, одчаю, кошмарного страху, який «від Паскаля до Сартра» є (за Муніє) провідним моттом екзистенціалізму» [8, с. 821]. В іншій своїй статті В. Янів зазначає, що «із поширенням дослідів шевченкознавства чи не на перший план висувається питання аналізу філософської проблеми «вини та кар», як однієї із центральних проблем «межових ситуацій» Янів В. Шевченків “Кобзар” під аспектом інстинкту самопіднесення. (Психологічний етюд) // Визвольний шлях. Лондон, 1956. – Кн.7. – С.809-826.; – Кн.9. – С.1037-1047. – ситуацій на грані між життям та смертю» [7, с. 80]. Питання вини та кар в нашому дослідженні трансформується в питання насильства і ненасильства. Думаємо, що кара, покарання включає в себе елементи насильства та ненасильства. Поняття кар, насильства – це ті поняття, за допомогою яких ми намагаємося вхопити той проміжок часу, в якому наші дії (кара, помста, насильство) ведуть до певних наслідків. Результатом кар, насильства

може бути нова кара і насильство як протидія, а може бути визначення вини або ненасильницька відповідь. З точки зору причини і наслідку, нам здається, що поняття вини і кари, насильства і ненасильства можуть мінятися місцями.

Т. Шевченко в своїх творах досить значне місце відвів насильству як способу вирішення соціальних конфліктів. Насамперед звернемося до його поеми «Гайдамаки». Шевченко пише:

Ото гайдамаки. На гвалт України
Орли налетіли; вони рознесуть
Ляхам, жидам кару;
За кров і пожари
Пеклом гайдамаки ляхам оддадуть [6, с. 39].

Т. Шевченко не лише описує сцени насильства в поемі, а й намагається відповісти на питання – чому так сталося, віднайти причини насильства:

Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла... А за віщо,
За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти –
Жити б та брататься...
А хто винен?
Ксьондзи, сзуїти [6, с. 46].

Таким чином, Т. Шевченко вбачає причину розбрату між українцями і поляками у діяльності католицького духовенства. Належність цих народів до християнства ще не гарантує миру між ними. Намагання поляків-католиків силою нав'язати свої погляди українцям-православним призводить лише до війни, до релігійного насильства. За релігійними мотивами, як правило, приховувалися економічні і політичні інтереси польського духовенства. Релігійне насильство вело лише до зростання ворожнечі між двома народами. Т. Шевченко не був прихильником насильства, оскільки навіть в передмові до «Гайдамаків» він закликав

братські народи не ворогувати, а пам'ятати про єдине слов'янське коріння і прагнути, щоб слов'янська земля залишалася не розмежованою. Як бачимо, Т. Шевченко закликав не лише до насильства, боротьби, а й до ненасильства, миру. Він не хотів, щоб один народ панував над іншим і сподівався, що етнічна єдність, належність до однієї релігії повинні стати основою для єдності, ненасильницьких відносин між поляками і українцями. Проте релігія, якій Т. Шевченко надавав великого значення, не була гарантом миру. Релігія не тільки об'єднує, а й роз'єднує людей. Українцям доводилося боротися не лише проти поляків, а й проти росіян, російського деспотизму. Т. Шевченко не залишився осторонь цієї боротьби, оскільки це торкалося його особисто як українця. Звертаючись до минулих стосунків між Українською і Російською імперією, Т. Шевченко пише:

Це той первий, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая доконала
Вдову сиротину [6, с. 91].

Проте політичне насильство не припинилося після царювання Катерини II. Воно залишалося і в XIX, і в XX століттях. А навіть після того як:

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не вироста;
Кривда повиває... [6, с. 56]
А що в цей час роблять нащадки гайдамаків:
А унуки? Їм байдуже,
Жито собі сіють.
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила,

Мученика праведного
Де похоронили?
Де Залізник, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко! важко! Кат панує,
А їх не згадають [6, с. 43].

Він не може примиритися з тими українцями, які забувають свою історію, свою культуру, свою мову. Про таких «українців» він пише:

А меж ними і землячки
Де-де проглядають.
По-московській так і ріжуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку
Цвенькать не навчили
По-німецькій – а то тепер
І кисни в чорнилах!
П'явки! п'явки! Може, батько
Остатню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови.
Україно! Україно!
Оце твої діти... [6, с. 92]

Проте на відміну від таких «землячків», які втратили почуття належності до української нації, Т. Шевченко на питання:

«Де ты здесь узялся?»,

відповідає:

«З України». – «Так як же ти
Й говорить не вмієш
По-здешньому?» – «Ба ні, – кажу, –
Говорить умію,
Та не хочу».[6, с. 90]

Звичайно, Т. Шевченко міг і «по-московськи», доказом тому є оповідання, вірші, написані російською мовою. Але, як син України, він більше писав українською мовою, щоб його могли читати українці, щоб не забували, хто вони такі. Тому слова в вірші «Гоголю»:

Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже. [6, с. 94]

можна зрозуміти двояко. Оскільки гумор в творчості М. Гоголя посідав значне місце, то Т. Шевченко, можливо, має це на увазі. А в той же час це можна розглядати як докір. М. Гоголь писав свої твори переважно російською мовою, і до нього ставилися досить прихильно в Москві. Але це продовжувалося до того часу, поки він не написав «Ревізор», «Мертві душі».

Т. Шевченко також міг заслужити прихильність царського престолу, достатньо лише було послухатися ось таких порад:

Коли хочеш грошей
Та ще й слави, того дива,
Співай про Матрьошу,
Про Парашу, радість нашу,
Султан, паркет, шпори, –
От де слава! А то співа:
«Грає синє море»,
А сам плаче, за тобою
І твоя громада
У сіряках!.. Правда, мудрі!
Спасибі за раду.
Теплий кожух, тільки шкода –
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите. [6, с. 31]

«Повільна затрата власної національної гідності з рівночасним вросанням у чужий державницький організм призводить Шевченка до тої перестороги» [8, с. 811]:

Не славтеся царевою
Святою войною.
Бо ви й самі не знаєте,
Що царики коять.
А кричите, що несете
І душу і шкуру
За отечество!.. [6, с. 124]

Асиміляція українців на просторах Російської імперії веде до того, що вони починають ототожнювати себе з існуючим політичним режимом і його цілі сприймати як власні. І першим кроком до цього є відмова від власної мови, а потім і історії. Тому Т. Шевченко і запитує українців:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра?? [6, с. 83]

Невже кров, пролита за волю, була даремною як і муки та страждання, які терпів український народ. І чи повинні ми сподіватися на те, що «колись бог нам верне волю, розіб'є неволю» [6, с. 125], чи:

Мабуть, ти ждеш? Добра не жди,
Не жди сподіваної волі –
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить. [6, с. 229]

Бо лише тим, хто бореться, хто постав за правду, і бог допомагає:
Борітеся – поборете,

Вам бог помагає!

За вас правда, за вас сила

І воля святая! [6, с. 119]

Боротьба, в основі якої лежить насильство, повинна була привести до здобуття свободи і незалежності українського народу. Вершиною цієї боротьби повинна була стати власна держава зі своїм урядом і законами. Т. Шевченко разом з іншими членами Кирило-Мефодіївського братства закликав до боротьби не тільки українців, а й усіх слов'ян. У цій боротьбі українцям відводилася головна роль, оскільки саме вони з своєю історією могли очолити революційний рух. Це була своєрідна ідея українського панславізму. Вона протистояла московському і польському панславізму з їх прагненням до вищості над іншими народами. Т. Шевченко, М. Костомаров, В. Білозерський розглядали український панславізм як рівність слов'ян: москалів, українців, поляків, чехів, словаків, хорутан, ілліро-сербів, болгар. Як можна зрозуміти Шевченкові заклики до боротьби проти москалів, поляків і в той же час намагання об'єднатися з ними на умовах рівності? За Т. Шевченком, насильництво повинно бути направленим не проти польського чи російського народу, а проти царів, попів, одним словом, державних структур. Він вірив, що зло несуть саме ті, хто керує народами. Нам здається, що ця ілюзія живе і до сьогоднішнього дня, коли намагаються відокремити народ від його керівництва.

Т. Шевченко певною мірою ідеалізує минуле українського народу і всіх слов'ян, коли говорить про часи рівності і відсутності насильства. Кожне слов'янське плем'я мало своїх ідолів, яким поклонялося і захищало зі зброєю в руках, а також мало і панів. Цей утопізм поширювався не тільки на минуле, а й на майбутнє слов'ян. Слов'янські народи повинні стати між собою вільними, рівними, дружніми, сестрами і братами. А це станеться тоді, коли слов'яни будуть любити лише єдиного Бога, прислухатися до його слова і не визнавати ні пана, ні царя.

Майбутнє України Т. Шевченко спочатку бачив у гетьманстві, а потім у республіці. Проте це не значить, що в нього було чітке уявлення про те, як цього досягти. Не можна погодитися з думкою, що рівень теоретичного узагальнення Т. Шевченком уявлень про українську націю був таким самим, як у вченні про націю Макса Вебера, Дюркгейма, Ренана [2, с. 1]. В той час ще не було української нації, а був народ, який ставав на шлях формування нації. Та і ніде ми не знайдемо слово «нація» у творах Т. Шевченка.

Насильство у спадщині Т. Шевченка зображується як насильство великих груп людей, які захищають або борються за певні цінності, життя. Це узагальнене насильство, насильство на рівні суспільства. Однак Т. Шевченко звертається і до насильства на індивідуальному рівні, і намагається передати почуття людини, яка стала на цей шлях. Світ, який не дає можливості реалізувати людині творчі сили, потребує знищення:

А коли ні... то проклинають

І світ запалити! [6, с. 128]

В поемі «Тризна» бачимо:

Он трепетал... Он цепенел...

Рука, сжимаяся, дрожала...

О, если б мог он шар земной

Схватить озлобленной рукой,

Со всеми гадами земными;

Схватить, измять и бросить в ад!.. [6, с. 78]

Людина, яка не може через обставини ствердитися в цьому світі, кидає виклик всьому світові, вона прагне знищити його, оскільки він ворожий їй. Звичайно, можна жити по-іншому: терпіти, бути в розладі із самим собою:

Пройти мытарства трудной жизни,

Измерять пропасти страстей,

Понять на деле жизнь людей,

Прочесть все черные страницы,

Все незаконные дела...
И сохранить полёт орла
И сердце чистой голубицы!
Се человек!.. Без крова жить,
Людей изведать – и любить!
Незлобным сердцем сожалея
О недостойных их делах
И не кощунствуя впотьмах,
Как царь ума. Убогим, нищим,
Из-за куска насущной пищи
Глупцу могучему годить
И мыслить, чувствовать и жить!..
Вот драма страшная, святая!.. [6, с. 79]

Можливий і третій варіант. Це намагання з допомогою насильства змінити своє становище, свій статус в цьому світі:

Завтра вночі у Чигрині
Свячений достану.
Дасть він мені срібло-злото,
Дасть він мені славу [6, с. 37].

Цей же мотив:

Ой виострю товариша,
Засуну в халяву
Та піду шукати правди
І тієї слави [6, с. 178].

Вибір людиною насильства чи ненасильства залежить від багатьох обставин. І не останню роль в цьому відіграють економічні, культурні, політичні, релігійні умови, в яких живе людина. Поєднання умов життя з нахилами людини мотивує вибір насильства чи ненасильства.

Завершуючи розгляд теми насильства й ненасильства в творчості Т. Шевченка, можна зробити певні висновки. У своїх роботах Т. Шевченко показав релігійне, національне, культурне відчуження українського

суспільства в умовах феодально-кріпосницької системи. Причину відчуження вбачав в існуючій політичній системі, а також в непорозумінні і в перекрученні християнського вчення про взаємовідносини між людьми. Процес відчуження цілеспрямовано підтримувався з допомогою насильства з боку Російської імперії. Насильство проводилося через духовну, культурну, економічну, політичну форми. Цьому насильству Т. Шевченко протиставляв насильство українського народу, беручи зразки визвольних змагань з історії. Насильство українців розглядав як вимушену міру, спрямовану на захист власного життя, історії, релігії, мови тощо. Причину насильства серед слов'ян вбачав у відході людей від єдиного Бога і в поклонінні різноманітним ідолам, а також в нерозумному запозиченні суспільних порядків в інших народів.

Література

1. Барвінський Б. Шевченко яко «атеїст» та поет «ненависті». – Львів: ред. «Руслана», 1910. – 16 с.
2. Доманицький Д. Шевченко-каменярь науки про націю і національний ідеал // Самостійна Україна. Ч.3/169. – Чикаго. – 1963. – С. 2-6.
3. Драгоманов М. Шевченко, українофіли, соціалізм // Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 327-430.
4. Княжинський А. Філософія Шевченка // Альманах «Гоміну України» на р.1961. – Торонто: Онтаріо. – С. 50-58.
5. Чижевський Дм. Шевченко й релігія // Т.Г.Шевченко . Журнал (щоденні записки). За ред. Павла Зайцева. – 2-е вид. – Чикаго: 1960. – С. 329-347.
6. Шевченко Т. Усі твори в одному томі. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – 824 с.
7. Янів В. Філософські елементи в творчості Шевченка // Альманах українського народного союзу на рік 1975. – Джерзі – Ситі – Нью-Йорк. – С. 77-85.
8. Янів В. Шевченків «Кобзар» під аспектом інстинкту самопіднесення. (Психологічний етюд) // Визвольний шлях. Лондон, 1956. – Кн.7. – С.809-826.; – Кн.9. – С. 1037-1047.

Фуркало В. І., Фуркало В. С Шевченко про насильство і ненасильство/ Фуркало В. І., Фуркало В. С Політична наука в навчальних закладах України: матеріали Всеукраїнського круглого столу 10 квітня 2014 року. – Умань: ФОП Жовтий, 2014. – С. 128 – 138.